

מחזור של השפה העברית

נתכנסנו כאן לדבר על עמוס (במלעיל) – בימים אלו אני עמוסת עמוס – ועל הלשון, והלשון העברית בפרט. מטבעו של הצירוף הזה, אדבר תחילה על ילדותי. אומרים כאן באקדמיה, וזאת מהותו של הערב, שאבא היה מאהב של השפה העברית. אוסיף שהוא היה גם פטריוט של השפה העברית. הוא גם אהב אנשים וערים ונופים באמצעות השפה, ואולי הוא אהב את שאהב בעיקר באמצעות השפה: את קוראיו ואת חבריו, את ארצו, גם את משפחתו.

גרסת ינקות שלי היא באמת שאבא מחבק אותי באמצעות מילים. הוא כמובן גם חיבק פיזית, הוא היה אב נוגע וחם, אבל צריך לזכור שזה היה קיבוץ, וכאשר הורה ישב על קצה מיטת ילדו וקרא לו ספר או סיפר לו סיפור או שר לו שיר, בא הרגע שבו במצוות המטפלת קמו ההורים והלכו, ואנחנו נשארנו לבד. המילים שאבא השאיר לי בסיפוריו ובשיריו נשארו לחבק אותי אחרי שנשארו בחושך בבית הילדים. עכשיו, כשאבא הלך מאיתנו והלך ממני לגמרי במצוותה של איזו מטפלת קוסמית, אני נשארת עם המילים ההן. נשארת עם המילים של כל ימיו, ומילים יודעות לתת ולשאת אהבה, גם כשאבא הולך.

משעה שנולדתי הוא שר לי, והיה משנה ומחליף למעני מילות שיר כדי שייטיבו עימי. למשל, היה אז שיר ערש נפלא שהיום כבר נשכח –

נוֹמָה, בֵּן, עֶצֶם נָא עֵינִי,
נוֹמִי, בַּת, גַּם אֶתִּי.
מִי שְׁלֵא נִרְדָּם עֵדֵינִי
יִרְדָּם מִיָּד.
הַטִּיחַ גָּמֵר לְטוֹיחַ,
הַסּוֹלֵל לְסֵלֵל,
הַשׁוֹמֵר יִצָּא לְטוֹיחַ
וְהַתֵּן לְזֵלֵל.

(מילים: נתן אלתרמן, לחן: משה וילנסקי, 1939–1940)

* דברים שנאמרו בערב לזכרו של עמוס עוז, שהתקיים באקדמיה ללשון העברית ביום כ"ב באייר תשע"ט, 27 במאי 2019.

אבא אהב את השיר הזה, שנכתב, אגב, בשנת לידתו. בעיקר חיבב את התן שיצא לזלול. אבל את הבית הראשון, שהעניק בכורה לבן על הבת והסתיים בלשון ציווי, הוא החליט לשיר לי בגרסה אחרת:

נומי בַּת, עֲצָמֵי נָא עֵין,
 נומי בַּת קִטְנָה.
 עֲנָנִים חוֹצִים שְׁמַיִם,
 בָּאָה שְׁעַת שְׁנָה.

ומהר מאוד עברנו לעניין המצלול. אבא שיחק במצלולים באוזניי, התינוקת והפעוטה. וכפי שאצל אימא למדתי מוזיקה מהי, אצל אבא למדתי את המוזיקה של המילים. ביומן התינוק שלי, לצד תמונה שלי ממררת בבכי, הוסיף בכתב ידו הזוויתי: "הבל הבלים, הכל הבל / מלבד הצעצוע שתלוי שם על חבל".

וכך כבר מגיל צעיר, ואחר כך כשהוא היה המורה שלי, הוא היה מדבר איתנו על צלילי המילים והדהודן באהבה עצומה. ממנו למדתי שיותר מכל דבר אחר המצלול עושה שיר – לא חרוז, לא משקל, לא אורך השורות, כי אם מצלול:

צִנַּת בְּקָר, צְרִיחַת עוֹרֵב
 הָעִירוֹנִי – וְאֵיקָצָה.

(ח"נ ביאליק, "שירי החורף")¹

בוודאי שיש חשיבות עצומה לתוכן, לתמונות, לרעיונות. אבל אם נוציא כמעט את כל אלה מן המשוואה, עדיין נקבל את "ג'ברוקי" הנפלא של לואיס קרול, "פטעוני" בתרגומו הנפלא של אהרן אמיר, שאבא הקריא לנו אחר צהריים אחד בחדר בקיבוץ כשהוא מתמוגג מכל תיבה ותיבה:

בְּעֵת בְּשֶׁק, וּשְׁלֵי פִּחְזָר
 בְּאֶפְסִי־חַק סִבְסוֹ, מְקָדוֹ;
 אוּ אֲזַ חֲלָפֵן הָיָה נִמְזָר,
 וּמִתִּי־עָרֶן פִּרְדוֹ.

1. וכבר עמדה על יופיין של השורות האלה לאה גולדברג במסתה "חמישה פרקים ביסודות השירה".

בבית הספר התיכון על שם י"ח ברנר, שם למדתי אצל אבא ספרות, הוא קרא לנו בהטעמה, ואת קולו זה אני שומעת עד עכשיו, מפתחת "הרופא וגרושתו" של עגנון:

היא הייתה לבושה שמלה חומה ועיניה החומות היו חמות ולחות.

ככה כותבים, אמר. זה סופר. אבא עמד באמצע הכיתה בסנדלים וחולצת אתא, הספרון בידיה והוא מאושר.

וכך בספריו שלו, כמו בפרק הבלתי נשכח ב"אותו הים" על ביקורם הלילי של הוריו המתים בחדרו: "ידי על ידית החלון".

אמש, כשחשבתי עליו לפני שנרדמתי – ולא, הוא לא בא לבקר אותי דרך החלון – שאלתי את עצמי את השאלה שוברת הלב: את מי פניה ואריה קלוזנר מבקרים עכשיו?

מתיו מתו עימו. עכשיו אולי תורו לבקר את ילדיו דרך החלון. ואולי לא. מכל מקום, אינו שותק. גם אצלי אינו שותק, אני מתקשה לזכור אותו שותק בכלל. היכן עברה אצלו גדר התיל שאחריה נגמר הדיבור ואפילו מחשבת הדיבור ואין עוד מילים כלל? כן, המדבר שתק. הוריו שתקו. מורתו האהובה זלדה אמרה לו, על פי "אותו הים":

אם תפסיק לפעמים לדבר / אולי יוכלו הדברים / לדבר לפעמים אליך.

אבל אבא קם השכם בבוקר וכתב במילותיו את המדבר, את זלדה, וגם את הוריו. אפילו את השתיקה כתב, כדרכם של סופרים ומשוררים.

הרבה בדיחות הדעת הייתה באהבת העברית שלו, ירושת אביו חוקר הספרות: הומור מילולי וגם פטריויטיזם לאומי למהדרין בעברית החדשה, הפרועה, הנושמת. תכופות השתעשע במילים, לפעמים בקלות ראש שלא אפיינה את עמוס עוז המספר ואת עמוס עוז הפוליטי. לפעמים – לא תמיד – הצליח להצחיק את ילדיו ונכדיו, אבל ממש.

פעם באתי אליו נרעשת וסיפרתי לו שכתוב בעיתון שאולי הכלב מוצאו לא מהזאב אלא דווקא מן התן. אבא עשה את עצמו שומע שהכלב מוצאו מן הטנק, והוא הרי היה איש חיל השריון, לכן פתח מייד באלתור מבריק ותיאר לנו כיצד הפך הטנק בתהליך אבולוציוני איטי לכלב, איך במהלך מיליוני שנים התרכך קנה התותח לזרבובית, הצריח נעשה ראש פרוותי והזחלים נהיו כפות רגליים רכות.

גאוותו בעברית הייתה נלהבת, נוגעת ללב. תכופות דיבר על החסכנות המופלאה של לשוננו העתיקה והחדשה, על הפשטות הגאונית של המילה, על ההטיה והפסוק העבריים, ולימד אותי להתפעל ולתהות כיצד נבנה אפוס אדיר מְלִבְנִים מילוליות קטנות כל כך.

"נסו לתרגם לאנגלית את הביטוי **קטונתי**", נהג לאתגר את שומעיו. "I have
 smalled? לא? אז איך? כי אי אפשר. **קטונתי** הוא רק שלנו".

כשאבא והמתרגם שלו, ניקולס דה-לנג', תרגמו לאנגלית את הנובלה "עד מוות",
 נעצרו כבר במשפט הפתיחה בן שלוש המילים "תחילה רגשו הכפרים", ואבא
 התפוצץ מצחוק כשסיפר לנו על הנוסח האנגלי, שגובש במאמץ רב: It all began
 with outbreaks of discontent in the villages.

יחד היינו מוצאים עוד דוגמאות: "מה נאוו על ההרים רגלי מבשר" (ישעיהו
 נב, ז), והינה בתרגום King James, הזכור לי בעל פה: How beautiful upon the
 mountains are the feet of him that bringeth good tidings.

הוא אהב כל כך את הקיצור המופלא הזה של השפה העברית, מעט המחזיק
 מרובה ומכיל את מעמקיה ומְכַלֵּל את כל מנעד חוויות האדם ורגשותיו. אבא ידע
 לבכות ולצחוק רק בעברית.

ובעיקר ידע להתהולל איתה בעליצות ועדינות וקשב, שובב ומאוהב. כך במילים,
 כך בתחביר, כך במקורות ובקודשי הקודשים של העברית. כמו אצל ביאליק
 ושלונסקי היו אלה משחקי אהבה, בקיאות ופליאה. לכאן שייכת גם התייחסותו
 החילונית-עברית הנועזת, הידענית, המתפעמת בלי לקדש, לכל מורשת ישראל.

בספרנו המשותף, "יהודים ומילים", שאבא שמח בו כל כך בעת הכתיבה ואני
 שמחה בו כל כך עכשיו, כלולים גם משחקי מילים משותפים מילדותי. למשל, מה
 קורה כשמכניסים את האות הקטנה באל"ף-בי"ת לפסוק הפותח את שיר השירים.
 כבר לא "שיר השירים אשר לשלמה: ישקני מנשיקות פיהו" כי אם "שיר השירים
 אשר לשלמה. ישקני מנשיקות פיהו". כמה נדהמתי כשאבא הראה לי את האפשרות
 הזאת בפעם הראשונה. אומנם היו חוקרים שראוה לפניו, אבל אבא חשב שהמציא
 את הרעיון הזה, והמציא אותו למעני – חידוש חתרני המקפיד על תחביר מושלם,
 אבל המשורר הוא משוררת. אפשר לקרוא לה שולמית או אבישג, אם רוצים. האם
 אמת הדבר? "אשיר לשלמה"? האם שלמה אמת? ואבישג? הממשות ההיסטורית
 עניינה את אבא פחות מן המציאות העמוקה ממנה. במאמרו "הסיבה האמיתית
 למות סבת"י" העז וכתב שלפעמים העובדות הן דווקא אויבותיה המרות של האמת.
 כמו ביאליק ב"גילוי וכיסוי בלשון", כך אבא עם האמת הספרותית שלו וה"אמת"
 העיתונאית שבז לה. רסקולניקוב וחנה גונן, הירשל הורוביץ וְאָמָה בובארי חיים
 וקיימים הרבה יותר מכמה אנשים שמסתובבים פה היום. מי כתב את שיר השירים
 אולי לעולם לא נדע, אבל התרבות שיצרה אותו היא עצמה אמת היסטורית, ופרקיו
 הם שירה צרופה, כלומר אמת.

עד סוף ימיו חידש אבא חידושים. בהרצאה האחרונה שנשא בתל אביב חודשים
 ספורים לפני מותו טבע את המונח שְׁחֻזָּת (במשקל שמות המחלות) וחידש לו

את המקבילה הלטינית רקונסטריטיס, כדי להזהירנו מפני הקנאות, עולם משיחי נטול הומור ונטול משחק.

אבל "לא מרפאים פצע במקל", אמר באותה הרצאה. וכאשר הציע איך אפשר אולי להתחיל לדבר עם המרים שבאויבינו, עשה זאת בשפה פשוטה שבפשוטות, אנושית ובלתי מתיימרת: "כואב לך. אני יודע. גם לי כואב. בוא נחפש משהו".

אבא לימד אותי, ובזה אבקש לסיים, דבר עמוק שאנסח כאן במילותיי שלי: אוי לנשגב שאין בו מן המשחק, ואוי למשחק שאין בו מן הנשגב. הדברים חשובים פוליטית וחשובים מבחינת היהודיות וחשובים מכל בחינה אנושית אחרת. אצל אבא האבחנה הזאת חלה על דמויות בספריו, ועל אנשים שהכיר, ועל שתי הערים הגדולות שבאחת נולד ובאחרת סיים את חייו. המשחק והנשגב הם אדני הציר הירושלמי-תל-אביבי, ואבא חרד היה שהאחת נעשית נשגבת מדי, והשנייה עלולה להיעשות משחקית מדי. והוא ביקש, באותן מילים שבהן הוא חיבק אותי על ערש ילדותי, שלפחות העברית האהובה שלנו תמשיך למסוך את השגב בְּחֹק, את המתמיד – במתמרד, את כישופה של רעות רוח – בבניינה של ממלכה. כי אפשר גם וגם.